

УДК 159.9

ЩОДО ПИТАННЯ АНАЛІЗУ КОНЦЕПЦІЙ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ СУЧАСНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Панов М.С., к. психол. н.,
доцент кафедри спеціальної освіти

*КВНЗ «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради*

У статті на основі дослідження виділено підходи до визначення поняття соціальної адаптації. Проаналізовано сутність соціальної адаптації залежно від наукових підходів. Особлива увага приділяється поняттю адаптації в багатьох наукових дисциплінах: біології, філософії, медицині, психології, педагогіці, соціології, кібернетиці тощо. Указується, що в багатьох соціально-психологічних науках іде мова про соціальну адаптацію особи або соціальної групи до соціального середовища (мікросередовища), в процесі якої встановлюються співвідношення, що забезпечують розвиток як особи й соціальної групи, так і середовища (мікросередовища).

Ключові слова: *соціальна адаптація, соціальна адаптованість, види соціальної адаптації, сучасна особистість.*

В статье на основе исследования выделены подходы к определению понятия социальной адаптации. Проанализирована сущность социальной адаптации в зависимости от научных подходов. Особое внимание уделяется понятию адаптации во многих научных дисциплинах: биологии, философии, медицине, психологии, педагогике, социологии, кибернетике и др. Указывается, что во многих социально-психологических науках идет речь о социальной адаптации лица или социальной группы к социальной среде (микросреды), в процессе которой устанавливаются соотношения, что обеспечивают развитие как личности и социальной группы, так и среды (микросреды).

Ключевые слова: *социальная адаптация, социальная адаптированность, виды социальной адаптации, современная личность.*

Panov M.S. TO A QUESTION FOR ANALYSIS THE CONCEPTS OF SOCIAL ADAPTATION OF MODERN PERSONALITY

Based on research in the article the approaches to the definition of social adaptation are highlighted. Depending on scientific approaches, the essence of social adaptation is analyzed. Particular attention is paid to the concept of adaptation in many scientific disciplines: biology, philosophy, medicine, psychology, pedagogy, sociology, cybernetics, and others. It is indicated that in many socio-psychological sciences we are talking about social adaptation of a person or social group to a social environment (microenvironment), in the process of which are established relations that ensure the development of both individuals and social groups and the environment (microenvironment).

Key words: *social adaptation, social adaptation, types of social adaptation, modern personality.*

Постановка проблеми. Людина живе у світі, що змінюється, практично щодня стикаючись із новими ситуаціями та інформацією. Крім того, змінюється й сама людина, проходячи стадії свого життєвого циклу. Для успішного задоволення біологічних, психологічних, соціальних потреб і вирішення проблем, що приносить більшість цих змін, особі доводиться адаптуватися. Саме цій актуальній проблемі присвячена стаття.

Соціальна адаптація є важливим показником стану людини, який відображає її здатність виконувати певні функції в суспільстві. Тому суспільство через систему інститутів і цільові програми намагається сприяти процесам соціальної адаптації, зосереджуючи свою увагу на тих групах, чий можливості адаптуватися є відносно обмеженими. Наприклад, у багатьох країнах існують програми із соціальної адап-

тації неповносправних, звільнених у запас військовослужбовців, мігрантів і біженців, осіб, які повертаються з місць позбавлення волі, та ін. Об'єктом такої політики можуть стати й соціально-демографічні групи, наприклад молодь чи пенсіонери.

У сучасному українському суспільстві проблема дезадаптації людей із різних соціальних груп посилилася в контексті глобальних економічних і політичних змін, що відбуваються в нашій країні протягом останніх півтора десятка років. Зокрема, звичними стали поняття «соціально незахищені», «соціально дезінтегровані», «неблагополучні», «маргіналізовані», «безпритульні» щодо осіб, малих груп і цілих верств населення. З іншого боку, суспільство сприймається та оцінюється багато в чому залежно від того, вдалося чи не вдалося індивіду «вписатися» у своє первинне середовище.

А отже, вивчення механізмів і проблем соціальної адаптації зумовлено передусім потребою допомогти людям у проблемних ситуаціях знайти кращі або вдосконалити наявні механізми соціальної адаптації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характеристики соціальної адаптації із соціологічних, психологічних, педагогічних і філософських позицій, а також із позиції системного підходу розглядалися К.О. Абульхановою-Славською, Л.А. Гордоном, О.М. Бондаренко, Л.П. Буєвою, Л.Д. Дьоміною, І.С. Коном, І.Б. Котовою, В.П. Кузьмінім, С.Д. Максименком, В.А. Марковим, А.Т. Москаленком, А.В. Мудриком, В.П. Петровим, М.В. Роммом, Н.І. Сарджвеладзе та ін.

Проблемами концептуальних основ теорії психологічної й соціально-психологічної адаптації людини займалися К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Г.О. Балл, І.Б. Котова, А. Маслоу, А.А. Налчаджян, Г. Олпорт, Б.Д. Паригін, А.О. Реан, К. Роджерс, Є.М. Шиянов та ін.

Проблеми теоретико-методичного обґрунтування психологічних закономірностей адаптації особистості до особливих умов діяльності розглядали В.О. Абрамов, М.Й. Варій, В.О. Гуляев, А.Д. Зубков, Т.Б. Дмитрієва, В.Г. Василевський, Г.А. Фастовцов, В.Г. Донченко, А.Д. Бучнов, К.М. Єпанчинцева, В.М. Краснов, М.М. Юркін, В.Ф. Войцех, В.О. Лефертов, С.В. Литвинцев, Г.В. Ложкін, П.Д. Мельник, С.А. Нурмагамбетова, О.Д. Паламар, Е.Б. Степанян, М.І. Томчук, L.M. Davidson, A. Baum, K. Evans та інші науковці.

Постановка завдання. Мета роботи – провести теоретичний аналіз концепції соціальної адаптації сучасної особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття адаптації розглядається в багатьох наукових дисциплінах. У соціально-психологічних науках іде мова про соціальну адаптацію особи або соціальної групи до соціального середовища (мікросередовища), в процесі якого встановлюються співвідношення, що забезпечують розвиток як особи та соціальної групи, так і середовища (мікросередовища). Отже, термін «адаптація» доповнюється другим компонентом – соціальним – суспільним, пов'язаним із життям і взаєминами людей у суспільстві, що є важливим для нас у статті під час пояснення процесів, що відбуваються з індивідами й соціальними групами.

Зазначаючи, що соціальна адаптація виступає як особливий вид поведінки, який характеризується засвоєнням норм, цінностей, умов нового соціального середовища;

включенням у сформовані форми взаємодії (формальні, неформальні, групові, організаційні тощо); вирішенням типових завдань шляхом використання прийнятих способів поведінки, дій; оволодінням прийнятими, сформованими формами діяльності. Отже, можна визначити соціальну адаптацію не як процес, а як вид поведінки.

На наш погляд, соціальна адаптація охоплює біологічну, психічну й, найголовніше, соціальну сфери буття людини. Ключовими поняттями тут є також не тільки суб'єктність, а й об'єктність індивіда, а отже, його можливість виступити в активній ролі в стосунках індивід – середовище. Окрім цього, нам видається доцільним визначення соціальної адаптації і як процесу та його результату (стан адаптованості).

Отже, існує ціла низка підходів до визначення понять «адаптація» й «соціальна адаптація». Проте в контексті існування людини в суспільстві обидва ці терміни мають ураховувати компонент взаємодії людини з оточенням. Деякі науковці розрізняють поняття «адаптація» та «приспосовування», наповнюючи їх різним змістом. Але, на нашу думку, ці поняття є подібними. У нашому випадку ми будемо використовувати поняття «соціальна адаптація», яке розуміємо як процес активного пристосування індивіда або групи до певних матеріальних умов, норм, цінностей соціального середовища, а також результат цього процесу.

Як і поняття соціальної адаптації, її сутність учені трактують по-різному в контексті своїх наукових дисциплін і як власних теорій, так і теорій, котрі вони розвивали.

Так, психолог Ж. Піаже, досліджуючи розвиток дитини і її адаптацію до функціонування на різних стадіях життя, розглядав людину передусім як організм, а не в контексті соціального впливу. Він створив концепцію стадіального розвитку інтелекту й уважав, що розвиток особи є скоріше спонтанним процесом, що практично не залежить від навчання [10, с. 130–132].

Інший підхід – психоаналітичний – заснував З. Фрейд. Як і Ж. Піаже, він розглядає стадії розвитку особистості, проте описує чотири стадії, остання з яких триває протягом усього дорослого життя. Фрейдівське розуміння адаптації спирається на структуру психічної сфери особистості, у якій він виділяє три складові: інстинкти Ід, раціональні пізнавальні процеси Его й систему інтеріоризованої моралі Суперєго [5, с. 10].

Після З. Фрейда психоаналітичну концепцію адаптації розробляв Г. Гартман, який наголошує на великому значенні конфліктів для розвитку особи, але вважає,

що не всяка адаптація до середовища, не всякий процес навчання та дозрівання є конфліктним. Так, наприклад, процеси сприйняття, мислення, мови, пам'яті, творчості, моторний розвиток дитини й багато інших можуть бути вільні від конфліктів. Г. Гартман уводить термін «вільна від конфлікту сфера Я» для позначення сукупності функцій, яка постійно діє на сферу психічних конфліктів. Отже, адаптація, згідно з Г. Гартманом, включає як процеси, пов'язані з конфліктними ситуаціями, так і ті процеси, які входять у вільну від конфліктів сферу «Я» [5, с. 11].

Е. Еріксон виділив у житті людини декілька стадій. Його вісім стадій психосоціального розвитку, як і в З. Фрейда, охоплюють усе життя людини. Кожна з фаз життєвого циклу характеризується фазо-специфічним еволюційним завданням, із яким особа стикається на визначеному етапі та яке повинна виконати. Під фазо-специфічним еволюційним завданням Е. Еріксон розумів будь-яку проблему в соціальному розвитку, котру суспільство ставить перед особистістю. Успішна адаптація й вирішення такої проблеми сприяє переходу на новий, більш успішний рівень соціалізації.

Соціальний біхевіорист Дж. Мід наголошує на зв'язку між проблемами, що виникають у біологічному існуванні, та соціальним життям. З іншого боку, Дж. Мід вважає, що самість не дана людині з народження, а виникає та розвивається завдяки соціальному досвіду. У цьому його думка розходиться з баченням З. Фрейда (особа керується біологічними потягами) та Ж. Піаже (особа розвивається завдяки біологічному дорослішанню) [3, с. 276].

Дж. Мід у концепції розглядає й поняття «узагальнений інший», яке являє собою загальні цінності і стандарти поведінки деякої групи, що формують у членів групи індивідуальний Я-образ. Індивід у процесі спілкування ніби стає на місце інших індивідів і бачить себе іншою особистістю. Він оцінює свої дії та зовнішність відповідно до оцінок його «узагальненого іншого» й так ніби дивиться на себе збоку. Таке усвідомлення «узагальненого іншого» розвивається через процеси «прийняття ролі» та «виконання ролі». Прийняття ролі – це спроба прийняти на себе поведінку особи в іншій ситуації або в іншій ролі. Наприклад, учасники дитячих ігор приймають на себе різні ролі. Виконання ролі – це дії, пов'язані з дійсною рольовою поведінкою [10, с. 133–136].

Ще одним засновником символічного інтеракціонізму був Ч. Кулі, який також уважав, що розвиток концепції власного Я відбувається в ході тривалого, суперечли-

вого й заплутаного процесу та не може здійснюватися без участі соціального оточення. З поняття самості впливає концепція дзеркального «Я». Кожний індивід вибудовує своє Я, ґрунтуючись на сприйнятих ним реакціях інших осіб, із якими він вступає в контакт. Саме через відносини з іншими, через їхні оцінки особа встановлює, розумна вона чи нерозумна, приваблива або негарна, гідна або нікчемна. Навіть якщо така оцінка не відповідає реальності, вона впливає на те, як людина адаптується, взаємодіючи із соціальним оточенням [10, с. 134–135]. Варто відмітити, що концепція дзеркального «Я» близька до Мідівської «узагальненої іншій».

Інтеракціоніст Л. Філіпс вважає, що всі різновиди соціальної адаптації зумовлені як внутрішньопсихологічними, так і середовищними факторами. «Ефективною» він називає таку адаптацію особистості, при досягненні якої особистість задовольняє мінімальним вимогам та очікуванням суспільства. Л. Філіпс зазначає, що адаптованість виражається двома типами відповідей на вплив середовища: а) прийняття й ефективна відповідь на соціальні очікування, з якими стикається особа певного віку, статі тощо; б) гнучкість та ефективність при зустрічі з новими й потенційно небезпечними умовами та можливість надавати подіям бажаного напрямку [4, с. 10–11].

У контексті соціальної адаптації варто, на нашу думку, розглядати когнітивний напрям психології, якого дотримувались Л. Фестінгер і Дж. Келлі. Л. Фестінгер, виходячи із загальної методологічної орієнтації гештальт-психології, висунув «теорію когнітивного дисонансу». Під дисонансом він розумів наявне протиріччя між окремим елементом у системі знань. А когнітивний дисонанс є умовою, що призводить до спрямованої на зменшення дисонансу дії [7, с. 18–20].

Алгоритм адаптації людини Л. Фестінгер описує так:

1) існує дисонансний стан і невідповідність між когнітивними елементами;

2) виникнення дисонансу викликає прагнення до його зменшення та спроби уникнути його збільшення;

3) подібні прагнення виявляються в зміні поведінки, зміні ставлення чи в пошуку нової інформації та нових думок стосовно судження чи об'єкта, що породив дисонансне судження. Зняття протиріччя призводить до стану консонансу, тобто взаємної погодженості елементів когнітивної системи [7, с. 18–20, 302–303].

На відміну від Л. Фестінгера, Дж. Келлі досліджував як формальні, так і змістові

характеристики пізнання. Замість поняття інтерпретації, тлумачення, Дж. Келлі використовує термін «конструювання» та розглядає особистість із погляду теорії особистісних конструктів. Згідно із цією теорією, особа вивчає реальність і будує версії, формує прогнози розвитку подій. Уявна схема реальності дає людині змогу поводитися так, щоб контролювати хід подій. Порівнювати об'єкти, знаходити спільне та відмінне людина може на основі системи оцінних конструктів. Кожний конструкт (засіб логічної організації досвіду) має також діапазон об'єктів або явищ, до якого він може бути застосований. Із одержанням нового досвіду, якщо нові події або їх наслідки не можуть бути оцінені на основі сформованої системи конструктів, людина модифікує, розширює її. Соціальна взаємодія розглядається як основна причина зміни конструктів, при цьому конструювання змін передують зміні поведінки (спочатку змінюється конструкт, а потім – форма поведінки) [2].

На думку Н. Сарджвеладзе, існує три рівні активності людини – індивідний, суб'єктивний та особистісний. Індивідному рівню активності відповідають аспекти середовища, що релевантні біологічним потребам людини (в розумінні «організм» або «біологічна істота») і його психофізичним операціональним можливостям. Активність на рівні суб'єкта містить у собі проблемну ситуацію, тобто ті характеристики середовища, що сприяють припиненню актів імпульсивної поведінки. Активність на рівні особистості націлена на соціальні норми, очікування, міжособистісні відносини, і тому саме на цьому рівні активності відбувається взаємодія із соціумом [6].

Т. Шибутані з погляду соціальної психології виділяє декілька основних шляхів соціальної адаптації в ситуаціях конфлікту між імпульсами й суспільними нормами. На думку цього науковця, у людей переважає один із трьох механізмів. Перший із них – особа справляється з внутрішніми конфліктами, відкидаючи існування імпульсів і пригнічуючи схильності, котрі завдають їй незручності. Люди, у яких переважає цей механізм, завдяки самоконтролю заперечують свої бажання як нераціональні й неважливі, а в житті поведуться досить самостійно.

Другий механізм подолання конфлікту – зміна оточення, примушуючи його слугувати своїм інтересам. Наприклад, якщо особа з домінуванням цього механізму ненавидить того, кого їй треба любити, то вона буде намагатися змінити коло знайомств і завдяки цьому усунути цю невід-

повідність. Такий індивід активний і діє на об'єкти, викликаючи в них зміни.

Третій механізм – самовиправдання та поблажливе ставлення до своїх імпульсів. Люди, у яких переважає цей механізм, стримують себе, поки тиск не дуже великий, але в разі виникнення серйозного конфлікту просто дають волю своїм почуттям навіть у ситуаціях, коли ця реакція безрозсудна [8, с. 171–172].

Соціальний психолог С. Джермейн розрізняє три види адаптації: пристосування – пасивний процес прийняття впливу зовнішніх чинників, саме адаптація – процес, орієнтований на дію й пошук нового середовища, наприклад, переїзд, міграція, зміна релігійної конфесії тощо. Проте зміст і напрям адаптації визначаються особою, її досвідом, ресурсами, природою оточення, культурою та іншими чинниками [9, с. 17]. Перегукується з підходом С. Джермейн й ідея Л. Беляєвої про три типи стосунків у системі середовище – особа. Вона виділяє конфронтаційні, рівноважні й гармонійні стосунки [1, с. 45].

А. Налчаджян пропонує розділити потреби та мотиви особи залежно від властивостей найближчого оточення на дві групи: а) потреби та мотиви, адаптивні в цьому соціальному середовищі; б) потреби та мотиви, прагнення до задоволення яких у цьому соціальному середовищі призводять до дезадаптації осіб, тобто дезадаптивні потреби та мотиви поведінки індивіда [4, с. 20]. За нормальністю А. Налчаджян пропонує таку класифікацію різновидів соціально-психічної адаптації особи: нормальна адаптація, девіантна або неконформістська адаптація; патологічна адаптація.

1. Нормальна адаптація спостерігається при адаптивному процесі особи, який призводить до її стійкої адаптованості й типових проблемних ситуацій без патологічних змін її структури та водночас без порушень норм тієї соціальної групи, в якій протікає активність особи. Нормальна соціально-психічна адаптація особи, у свою чергу, буває трьох видів: захисна, незахисна та змішана [4, с. 33].

2. Девіантна адаптація. Девіантними А. Налчаджян називає ті процеси соціальної адаптації особи, які забезпечують задоволення потреб особи в цій групі або соціальному середовищі, тоді як очікування решти учасників соціального процесу не виправдовуються. Девіантна адаптація може бути поділена на два основні підвиди: а) неконформістська; б) новаторська (інновативна, творча) адаптація. Як ми бачимо, ці два види девіантної адаптації збігаються з описаними Р. Мертоном.

3. Патологічна адаптація – це такий соціально-психологічний процес (активність особи в соціальних ситуаціях), який повністю або частково здійснюється за допомогою патологічних механізмів і форм поведінки і призводить до утворення патологічних комплексів характеру, що належать до невротичних і психотичних синдромів [4, с. 37].

Залежно від ставлення до ситуації, А. Налчаджян виділяє два основні різновиди адаптації з урахуванням динаміки проблемної ситуації й, відповідно, адаптованості: а) адаптація шляхом перетворення та фактичного усунення проблемної ситуації – особа проходить порівняно невеликі й в основному позитивні зміни; б) адаптація зі збереженням ситуації – особа зазнає глибші зміни, але такі, які переважно не сприяють її самоактуалізації й самовдосконаленню [4, с. 39–40].

А. Налчаджян виділяє ще декілька видів адаптації: реадаптацію, гіперадаптацію та ідіоадаптацію. Рееадаптація відбувається, якщо адаптований у цьому соціальному середовищі (в групі) індивід опиняється в новій групі, де переважають інші цінності, норми та звичні форми поведінки, а провідна діяльність інша [4, с. 43]. Гіперадаптація відображає адаптацію організму з великим напруженням функцій певних органів. Ідіоадаптація – використання утвореного на попередніх етапах розвитку особи адаптивного механізму в нових цілях, для виконання нових функцій [4, с. 43].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, в статті ми дали визначення поняття соціальної адаптації, а також розглянули підходи до пояснення сутності соціальної адаптації з позицій стадіального розвитку інтелекту Ж. Піаже, психоаналізу (З. Фрейд, Г. Гартман, Е. Еріксон), символічного інтеракціонізму (Дж. Мід, Ч. Кулі та Л. Філіпс), структурного функціоналізму (Т. Парсонс та Р. Мертон), когнітивної пси-

хології (Л. Фестінгер і Дж. Келлі), екологічного підходу (Ч. Застроуй, С. Джермейн), соціальної психології (Т. Шибутані та А. Налчаджян), концепції адаптації Н. Сарджвеладзе тощо. Окрім цього, ми розглянули динаміку процесу адаптації, види і стратегії соціальної адаптації. Ми змушені констатувати, що немає загальноприйнятих підходів до класифікації соціальної адаптації. На нашу думку, це може бути пов'язано зі складністю соціально-адаптаційних процесів і специфічністю таких процесів залежно від контексту, в якому вони протікають.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беляева Л.А. Стратегии выживания, адаптации, преуспевания / Л.А. Беляева // Социологические исследования. – М., 2001. – № 6. – С. 44–48.
2. Келли Дж. Теория личности / Дж. Келли ; пер. с англ. и науч. ред. А.А. Алексева. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
3. Мід Джордж Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Г. Джордж Мід ; пер. з англ., передмова та коментарі Т. Корпала. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2000. – 375 с.
4. Налчаджян А.А. Социально-психологическая адаптация личности (Формы, механизмы и стратегии) / А.А. Налчаджян. – Ереван : Издательство АН Арм. ССР, 1988. – 263 с.
5. Психология социальной работы / [О.Н. Александрова, О.Н. Боголюбова, Н.Л. Васильева и др.] ; под общей ред. М.А. Гулиной. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.
6. Сарджвеладзе Н.И. Личность и ее взаимодействие с социальной средой / Н.И. Сарджвеладзе. – Тбилиси : Мецниереба, 1989. – 342 с.
7. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер ; пер. с англ. – СПб. : Ювента, 1999. – 317 с.
8. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов-н/Д. : Феникс, 1999. – 399 с.
9. Germain C. Human Behavior in the social environment: An Ecological view. / C. Germani. – New York : Columbia University Press, 1999. – 543 p.
10. Macionis J. Sociology / J. Macionis. – 5nd ed. – New Jers : у Prentice Hall, 1987. – 708 p.